

פתיחה

מצוות תלמוד תורה

מה יעשה אדם ויחיה? - ימית עצמו
באהלי תורה (עפ"י תמיד ל"ב ע"א).

ראשי פרקים

- א. הסתיירות בדעותיהם של ר' ישמעאל ורשב"י
- ב. תירוץ שר"ע הגר"ז
- ג. דעת הרמב"ם
- ד. גורי המצוה לדעת הרמב"ם
- ה. תלמוד תורה, בהרהור או בדיבור?
- ו. יששכר וזבולון
- ז. חלוקת הכשרונות בישראל
- ח. יישוב הסתיירות בדעת ר' ישמעאל ורשב"י
- ט. יישוב פסקי הרמב"ם
- י. הכרעת הפוסקים
- יא. אמצעי ותכלית בלימוד התורה
- יב. ערך הפרט בלימוד התורה
- יג. נוסח ברכת התורה
- יד. שייכותה של אשה לתורה
- טו. שותפות האשה בלימוד של בעלה
- סיכום
- טז. תלמוד ומעשה (א) - תלמוד תורה וכיבוד אב ואם
- יז. תלמוד ומעשה (ב) - תלמוד תורה וקריאת מגילה

א. הסתיירות בדעותיהם של ר' ישמעאל ורשב"י

נאמר במסכת מנחות (צ"ט ע"ב):

אמר רבי אמי: מדבריו של ר' יוסי נלמוד, אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחזרית ופרק אחד ערבית - קיים מצוות "לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך". אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי: אפילו לא קרא אדם אלא קריית שמע שחזרית וערבית, קיים "לא ימוש". ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי-הארץ. ורבא אמר, מצוה לאומרו בפני עמי-הארץ. שאל בן דמה, בן אחותו של ר' ישמעאל, את ר' ישמעאל: כגן אני, שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: "לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך והגית בו יומם ולילה" - צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית.

מצינו איפוא מחלוקת עקרונית בין ר' יוסי ורשב"י מכאן, הסוברים שאדם יוצא ידי חובתו במצוות תלמוד תורה ע"י לימוד של פרק אחד בשחרית ופרק אחד בערבית, לבין ר' ישמעאל מכאן, הסוברים שמצוות תלמוד תורה אין לה הפסק יומם ולילה.

וכבר הקשו הראשונים (ע"י ר' יהודה החסיד בתוספותיו לברכות ל"ה ע"ב), שר' ישמעאל ורשב"י סותרים למשנתם בברכות (ל"ה ע"ב), שם נאמר:

ת"ר: "ואספת דגנך". מה תלמוד לומר? לפי שנאמר "לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך", יכול

דברים ככתבן? ת"ל: "ואספת דגנך" - הנהג בהם מנהג דרך ארץ, דברי ר' ישמעאל. רשב"י אומר, אפשר אדם חורש בשעת חרישה חורע בשעת זריעה... תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית בידי אחרים... ר' ישמעאל סובר איפוא שמצוות תלמוד תורה אינה נוהגת יומם ולילה, ומותר לדחותה מפני צרכי פרנסה; ורשב"י סובר שמצוות תלמוד תורה אין לה הפסק, ואסור לדחותה מפני שום צורך שבעולם. דעותיהם הפוכות איפוא מן הקצה אל הקצה ממה שאמרו בסוגיא במנחות! ומתרץ ר' יהודה החסיד (ברכות שם):
לאו משום דס"ל לר"ש שהיא חובה... אלא מצוה בעלמא הוא דקאמר, מפני ביטול תורה. ודבריו טעונים הסבר: אם אין חובת לימוד תורה כל הזמן, מדוע יש כאן עבירת ביטול תורה? וצ"ע. ובברכת שמואל (קידושין ס"ז כ"ז בסופו) כתב ששני גדרים הם: מצוות תלמוד תורה ואיסור ביטול תורה. מי שעוסק בדברים אחרים המסיחים את דעתו מן התורה, כגון שלומד להנאתו דברים אחרים, נחשב למבטל תורה. אך מי שאינו לומד תורה משום שעוסק בדבר נחוץ, אמנם לא מקיים מצוות תלמוד תורה, אך גם לא נחשב למבטל תורה. אך נראה שאי אפשר לפרש כך את דברי ר' יהודה החסיד, שהרי לדעתו, אליבא דרשב"י, גם כאשר עוסק בפרנסתו נחשב למבטל תורה.

ב. תירוץ ש"ע הגר"ז

הגר"ז (בש"ע שלו, הל' תלמוד תורה פרק ג', קונטרס אחרון אות א') חילק בין מצוות ידיעת התורה בתחילת לימודו של אדם, שחייב ללמוד את כל הנחוץ לו לאדם מישראל בפירוש תרי"ג המצוות, לבין מצוות לימוד תורה בהמשך לימודו לשם הרחבת ידיעותיו והעמקתן. בתקופה הראשונה אסור לו להפסיק מלימודו, לדעת רשב"י, אפילו לצורך פרנסה. ורק לאחר מכן, כשכבר למד את כל הנחוץ לו לאדם בפירוש תרי"ג המצוות, מותר לו לעסוק לפרנסתו. ובזה מיושבת הסתירה שבדברי רשב"י: בסוגיא בברכות הוא מתייחס לאדם צעיר שעדיין לא הספיק ללמוד את החלק הבסיסי שבתורה, ובסוגיא במנחות הוא עוסק במי שכבר למד את החלק הבסיסי שבתורה, שאז הוא רשאי להסתפק בקריאת שמע שחרית וערבית, וביתר הזמן לעסוק בפרנסתו. אלא שהסתירה בדברי ר' ישמעאל לא מיושבת עדיין.

וע"ש (סעי' ד'), שכתב שהמינימום ההכרחי לאדם שלא ייקרא בור הוא החלק המעשי שבתורה, כגון החלק בש"ע הנחוץ לו לאדם לקיום המצוות מבלי שיזדקק לשאלת חכם. ולענ"ד לזה התכוון מחבר ה"קיצור שלחן ערוך" בספרו. אולם כדי שאכן יוכל להיות שואל כהלכה, בפרט בשאלות המתחדשות יום-יום, אי אפשר להסתפק בקיצור ש"ע אלא יש צורך בהכרה בסיסית של יסודות ההלכה, ובהבנה מינימאלית של משא ומתן הלכתי, מושגים ומבנה של סוגיות בש"ס. ברוח זו כתב גם מו"ר הגר"י אריאלי (עינים למשפט ב"ב ז' ע"ב ציון ט' בסופו) עפ"י דברי רבנו ישעיה (מובא בשטמ"ק ב"ק י"ז ע"א ד"ה וז"ל), שהלימוד בצעירותו של האדם עדיף ממעשה.

אלא שמדברי שניהם עולה לכאורה שתלמיד צעיר פטור אפילו ממצוה שאי אפשר לה להיעשות ע"י אחרים. והדברים תמוהים: וכי תלמיד צעיר העוסק בתורה פטור מכל המצוות שבתורה? ומסתבר שתלמיד צעיר פטור רק ממצוה שאפשר לעשותה ע"י אחרים, וזאת משום שעליו להקדים את העיסוק בתורה, ואין לו לדחות תלמוד תורה מפני שום מצוה. אך מצוה שאי אפשר לקיימה ע"י אחרים, ודאי שגם צעיר חייב לבטל תורה כדי לקיימה.

והמעייין בדברי הגר"ז יראה שהוא מתייחס בעיקר למצוות פריה ורביה וקבורת מתים, שהן מצוות שאפשר לקיימן לאחר זמן. ומצוות פריה ורביה עלולה לשכח את כל תלמודו של האדם. (בענין פריה ורביה ותלמוד תורה, ע"י בהרחבה לקמן סי' ס"ו אות א-ז).

לכן נראה לענ"ד שיש לתרץ את הסתירות ע"י הבנת דעתו של הרמב"ם במצוה זו (כדלקמן).

ג. דעת הרמב"ם

הגר"ח מבריסק (מובא בברכת שמואל קידושין ס"ז כ"ז) הסיק שהרמב"ם פסק כדברי רשב"י במסכת ברכות, שמצוות תלמוד תורה דוחה אפילו צרכי פרנסה. והוכיח את דבריו ממה שכתב הרמב"ם בסוף הל' שמיטה ויובל (פ"ג ה"ג):

ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם, אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להיבדל לעמוד לפני ה'... ופרק מעל צווארו עול החשבונות הרבים אשר ביקשו בני האדם - הרי זה נתקדש קודש קודשים, ויהי ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים וללוויים.

מיהו נראה לדייק להיפך ממה שכתב הרמב"ם: "אשר נדבה רוחו אותו", כלומר, אין זו חובה על כל איש ואיש, אלא רשות.

ואכן מו"ר הגר"י אריאלי זצ"ל, עינים למשפט ברכות ל"ה ע"ב ד"ה רשב"י) הסיק להיפך, שהרמב"ם פסק כר' ישמעאל בברכות, והוכיח זאת ממה שכתב הרמב"ם בהל' תלמוד תורה (פ"ג ה"ז):
...אלא עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי.

ומכאן משמע שרשאי לעסוק גם במלאכתו, ולא לסמוך על כך שמלאכתו תיעשה ע"י אחרים. ונראה לענ"ד להביא ראיה לכאורה לכך שמצוות תלמוד תורה ללא הפסק יומם ולילה אינה חובה על כל אחד ואחד אלא רשות, מדברי הרמב"ם במקום אחר (הל' תלמוד תורה פ"ג ה"ו):
מי שנשא לבו לקיים מצוה זו כראוי ולהיות מוכתר בכתר תורה, לא יסיח דעתו לדברים אחרים...

והדברים מקבילים למה שכתב בהל' שמיטה ויובל (שם): "אשר נדבה רוחו אותו".
והדברים עדיין צריכים עיון ממה שכתב הרמב"ם בהל' תלמוד תורה (שם): "מי שנשא לבו לקיים מצוה זו כראוי" ומכאן משמע שאין זו מידת חסידות בעלמא, אלא שרק כך יוצא אדם ידי חובת המצוה כראוי וא"כ מדוע נתן פתח להבין שהמצוה נתונה לרצונו החופשי של כל אחד ואחד? ועוד, הרי הרמב"ם עצמו כתב בהמשך (הל' תלמוד תורה פ"ג ה"ג):

וכן כל שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק, או שקרא ושנה ופרש להבלי עולם והניח תלמודו וזנחו - הרי זה בכלל בווה ה'.

וכן הפליגו חז"ל בגנותו של ביטול תורה ואמרו (אבות פ"ג מ"ז):
המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר, מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה - מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו.

וכן אמרו (חגיגה י"ב ע"ב):

כל הפוסק מדברי תורה ועוסק בדברי שיחה, מאכילין אותו גזלי רתמים.

וכבר פתח דוד המלך את ספרו בפסוק (תהלים א' א'):
אשרי האיש... ובמושב לצים לא ישב.

ופירשו רבותינו (ע"ז י"ח ע"ב):

ההולך לאיצטדינין ולכרכום... - הרי זה מושב לצים... הא למדת שדברים הללו מביאין את האדם לידי ביטול תורה.

ומשמע שאסור לבטל תורה אפילו לרגע. אמנם אפשר לפרש שכל אלו הדברים נאמרו כלפי המסית דעתו מן התורה לדברים בטלים, וכמו שכתב הברכת שמואל (קידושין ס"ו כ"ז); אך מי שעוסק בדברים נחוצים אינו נחשב למבטל תורה בידיים, מיהו אינו מקיים מצוות תלמוד תורה כראוי. אלא שהדבר קשה: אם אין חובת תלמוד תורה על כל אחד, מדוע כה חמור ביטול תורה?

ד. גורי המצוה לדעת הרמב"ם

בספר המצוות (מ"ע י"א) כתב הרמב"ם:

שציונו למוד תורה וללמוד... והוא אמרו (דברים ו' ז'): "ושננתם לבניך". וכתב בספרי (שם): "לבניך - אלו התלמידים, שהתלמידים קרויים בניים...".

לפי גירסה זו המצוה ללמוד קודמת למצוה ללמד אחרים. אולם ה"י קפאח, במהדורתו, עפ"י המקור הערבי, גורס אחרת:

שציונו ללמד חכמת התורה וללמודה.

כלומר, המצוה ללמד אחרים קודמת למצוה ללמוד לעצמו.

כגריסה זו מוכח מהרמב"ם עצמו בספר היד (הל' תלמוד תורה פרק א'): תחילה פתח הרמב"ם במצוות האב ללמד את בנו (הל' א') ומכאן חובת הסב ללמד את נכדיו, והחכם - את תלמידיו (הל' ב') ורק אח"כ כתב שהאדם חייב ללמד את עצמו (הל' ג'). ודוק בלשונו שכתב (שם):
 מי שלא לימדו אביו - חייב ללמד את עצמו כשיכיר, שנאמר (דברים ה' א'): "ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם".

כלומר, אין מצוה ללמוד תורה לעצמו, אך יש מצוה ללמד. ועוד כתב שם (הל' ד') שכשם שמצוה עליו ללמד את בנו, כך הוא מצוה ללמד עצמו.

וכן מוכח מהמקור של המצוה בתורה (דברים ו' ז'): "ושננתם לבניך", כלומר שהמצוה היא ללמד את הבנים והתלמידים; אלא שהוא עצמו אינו גרוע מהם. ולכן כשהוא בעל כשרון גדול יותר מבנו, הוא קודם לבנו (עי' קידושין כ"ט ע"ב).

אמנם מפסוק זה עצמו למדו בגמרא (קידושין ל' ע"א) דבר אחר: "ושננתם לבניך" - שיהיו דברי תורה מחוזדים בפיו. שאם ישאלך אדם דבר, אל תגמגם ותאמר לו.

אך יש לומר שאין מקרא יוצא מידי פשוטי.

ועוד, שזה גופא, שאדם לא יגמגם אלא יענה מיד דברים ברורים, הוא בגלל חובתו ללמד אחרים. ולכן יש צורך שדברי התורה יהיו מחוזדים בפיו. וא"כ המשך דברי הגמ' שם, "שאם ישאלך אדם אל תגמגם" - אין הם סימן בלבד לשינון, אלא סיבה לכך. אדם חייב לשנון לעצמו כדי שיוכל לשנון לאחרים.

וכן מצאנו במסכת סנהדרין (צ"ט ע"א):

תניא: היה ר' מאיר אומר, הלומד תורה ואינו מלמדה, זה הוא "דבר ה' בזה" (במדבר ט"ו ל"א). וכתב המהרש"א (בה"א, ד"ה כ, כל) שר' מאיר למד זאת מהמילים "דבר ה'" - שאדם חייב לדבר. וזהו רק כשמלמד לאחרים; אך כשלומד לעצמו אינו צריך לדבר, אלא יכול גם להרהר בלבו.

וכן נאמר במשנה (אבות פ"ד מ"ה):

ר' ישמעאל אומר: הלומד על מנת ללמד, מספיקין בידו ללמוד וללמד. והלומד על מנת לעשות, מספיקין בידו ללמוד וללמד, לשמור ולעשות.

אולם ללמוד סתם לעצמו, ללא שום מטרה, אי"פ שאין לך לימוד "לשמה" גדול מזה - אין מספיקין בידו, כי עיקר מצוות תלמוד תורה הוא ללמד: או לאחרים, או לעצמו כדי שיוכל לשמור ולעשות.

וכן נאמר בגמרא (קידושין מ"ט ע"ב, סנהדרין כ"ד ע"א):

עניות דתורה... זו עילם, שזכתה ללמוד ולא זכתה ללמד...

ה. תלמוד תורה בהרהור או בדיבור?

ובזה יש להעיר על מה שנחלקו הפוסקים, מרן המחבר (שרע א"ח סי' מ"ז סעי' ד') והגר"א (בביאורו שם ד"ה המהרהר, וה"ה) אם מותר להרהר בדברי תורה לפני ברכת התורה: אם עיקר המצוה הוא ללמד אחרים, ואף הוא עצמו בכלל - א"כ עיקר המצוה הוא בדיבור דווקא, כי רק כך האדם מלמד משהו, ולפחות את עצמו. אך אם עיקר המצוה הוא ללמוד - יש לומר שיוצא ידי חובה גם בהרהור. ובזה סרה תלונת הגר"א (שם) על דברי השר"ע, והוכיח מהמילה "והגית" שפירושה הרהור, מלשון "הגיון לבי". אך השר"ע סובר שלא יתכן לומר כן, שהרי עיקר מצוות תלמוד תורה הוא בדיבור דווקא. מיהו גם הגר"א, יתכן שמודה לעיקרון זה, אלא שסובר שגם כאשר אדם מכין את עצמו בהרהור כדי ללמד אח"כ - יוצא בזה ידי חובת תלמוד תורה.

1. כעין זה עי' מ"ח (מצוה רל"ב ס"ק ד') בענין "לפני עיור לא תתן מכשול". וכן מצינו בענין "לא יומתו אבות על בנים". עי' סנהדרין (כ"ח ע"א), שלמדו מכאן פסולי עדות בקרובים. ובמלכים ב' (י"ד ו') נאמר: "ואת בני המכים לא המית, ככתוב בספר תורת משה... לא יומתו אבות על בנים".

וכן כתב בשו"ת רעק"א (ח"א סי' כ"ט ד"ה אמנם) בשם שו"ת "שב יעקב" (אר"ח סי' מ"ח) שדן בדברי ה"ט"ז (אר"ח סי' מ"ז ס"ק ב') ה"ט"ז עמד על כך שדברי השו"ע סותרים זה את זה: בהלכה אחת (סעי' ג') פסק השו"ע שהכותב דברי תורה, אע"פ שאינו קורא - צריך לברך. ובהלכה שאחריה (סעי' ד') פסק שהמהרהר: דברי תורה - אינו צריך לברך. והקשה ה"ט"ז: והרי גם כותב אינו מדבר אלא מהרהר בלבד? ותירץ השב-יעקב (שם) שבהרהור אינו יכול ללמד אחרים, ולכן אינו צריך לברך; אך הכותב יכול ללמד בכך גם אחרים שיקראו את דבריו, ולכן יוצא בכך יד חובת תלמוד תורה, וחייב לברך. (ועי' מה שכתב בזה מחותני וידידי הרב אליעזר ולדמן, "שמעתין" תשרי תש"ל).

ו. יששכר וזבולון

העולה מדברינו הוא שעיקר מצוות תלמוד תורה הוא ללמד אחרים, שתרבה תורה בישראל במידה גדולה ככל האפשר. וא"כ זהו חיוב **הפצא**, שהתורה תילמד בהמון רב, ולא רק חיוב גברא על כל אחד ללמוד תורה לעצמו. וממילא ניתן להסיק מכאן שמי שאינו יכול ללמד תורה, כגון שאינו יודע תורה או שאין לו כשרון הסברה וסבלנות - יכול לצאת ידי חובתו בכך שתרבה תורה בישראל גם ע"י מה שישלם לשם כך בממונו. ואכן מצאנו באב שאינו יכול ללמד את בנו תורה, שחייב לשכור לו מלמד שילמדנו תורה. והוא הדין לכל מי שה' חננו בכישרון לעשות חיל ולהתעשר ולא חננו ביכולת ללמוד וללמד, שיכול לקיים את המצוה שהתורה תילמד בישראל ע"י שיתמוך בכך בהונו.

ובזה נבין את ההלכה שנפסקה בשו"ע (יר"ד סי' רמ"ו סעי' א'):

ומי שאי אפשר לו ללמוד, מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני הטרדות שיש לו - יספיק לאחרים הלומדים.

ומוסיף הרמ"א:

ותיחשב לו כאילו לומד בעצמו. ויכול אדם להתנות עם חבריו שהוא יעסוק בתורה והוא ימציא לו פרנסה ויחלוק עמו בשכר...

והגר"א (ס"ק ז') הביא את המקור לכך מהפסוק (דברים ל"ג י"ח) "שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך". והדבר תמוה לכאורה. היכן מצוינו אפשרות לעיסקה במצוות, שהאחד יקיים מצוה עבור חבריו, וחבירו יממן אותו, הרי אין שליחות במצוות שבגופו (עי' קצוה"ח סי' קפ"ב ס"ק א')? והברכת שמואל (קידושין סי' ל"ז) איך שכל אחד מישראל חייב לעסוק אך ורק בתורה; אלא שאם אינו יכול ללמוד בעצמו, רשאי לנהוג כיששכר וזבולון. והדברים אינם מובנים: אם המצוה חלה על כל איש ואיש, כיצד אפשר לעשות עיסקה כזו? ועי' שו"ת חתם סופר, חו"מ סי' קס"ד. וגם דבריו טעונים הסבר. ועי' להלן אות ז', מה שכתבנו בשם הא"ש).

אך לדברינו הדבר מיושב. למצוה זו יש שני חלקים: חלק אחד אישי, שכל אחד יקבע עתים לתורה בכל יום; וחלק אחר ציבורי שהתורה תילמד בישראל. החיוב השני הוא חיוב "הפצא". וחלק זה, כיון שאינו מוטל על כל אחד ואחד, אפשר לקיימו ע"י שותפות.

דוגמא מתאימה לכך היא קרבנות ציבור. מצוות ההקרבה מוטלת על הציבור, והתורה מינתה את הכהנים כ"שלוחי דידן" לקיום מצוות הקרבנות. וכל ישראל יוצאים ידי חובתם ע"י התשלום של מחצית השקל. ואכן הכהנים והלוויים שימשו גם כמריביצי תורה בישראל, שנא' (דברים ל"ג י'): "יורו משפטך ליעקב ותורתך לישראל", ולשם כך ניזונו מהציבור.

ואכן מדברי הרמב"ם (בפי"מ, פאה פ"א מ"א ד"ה וענין) משמע שמצוות תלמוד תורה היא גם מצוה שבין אדם לחבירו. ולפי מה שכתבנו לעיל, הדברים מבוארים.

ז. חלוקת הכשרונות בישראל

האור-שמח (הל' תלמוד תורה פ"א ה"ב ד"ה ביומא) ביאר שהתורה לא נתנה שיעור אחד שווה לכולם במצוות תלמוד תורה. שהרי הקב"ה לא חילק את הכשרונות לכולם בצורה שווה: יש חלושי המזג שאינם מסוגלים ללמוד הרבה ויש בעלי שכל זך וטוהר נפש המסוגלים ללמוד בשקידה ובהתמדה. לכן מצוות תלמוד תורה מתחלקת לפי האפשרויות: מי שיכול ללמוד רק פרק אחד ערבית ופרק

אחד שחרית - זהו חיובו, ומי שיכול ללמוד יומם ולילה ללא הפוגה - זהו חיובו. ועפ"י זה ביאר האר"ש (שם ד"ה וכוה) מדוע מבטלין תורה לצורך קיום מצוות אחרות; שהרי המצוות חלות על כל אחד ואחד באופן שווה, בעוד שתלמוד תורה אינו שווה בכולם. לכן חייב אדם לבטל מתלמודו, שהוא מצוה שאינה שווה לכל, לצורך מצוה השווה בכל.

גם בשו"ע הגר"ז (הל' תלמוד תורה פרק ג' סעי' ד') הבחין בשתי דרגות אלו בתלמוד תורה. אלא שהוא כתב שם שהמינימום הנדרש מכל אדם בישראל הוא שידע לפחות את ההלכה למעשה, כגון פסקי הרא"ש או הב"י על ענייני אר"ח. ונראה לענ"ד שגם רמה זו אינה מתאימה לכל אחד. ולא כל מוחא סביל לימוד הרא"ש או הב"י. ויש אנשים שבקושי מסוגלים ללמוד "משנה ברורה" או אפילו רק "קיצור שולחן ערוך" (ועי' ש' עמ' תתמ"ד) ולכן נראה לומר שכל אחד, לפום שיעורא דיליה, חייב ללמוד כל יום לפחות פרק אחד, פסוק אחד, הלכה אחת או משנה אחת וכדו'. אך מי שיכול ללמוד בבקיות את כל הש"ס ובעיון את כל הפוסקים - זוהי חובתו.

ועפ"י זה יש להבין את דברי הגמ' בשבועות (ל"ה ע"ב):

"האלף לך שלמה" (שיר השירים ח' י"ב). שלמה - לדידיה; "ומאתים לנוטרים את פרי"ו" (שם) - רבנן.

ולפי האור-שמח יש לומר שהקב"ה הועיד, לפי הכשרונות שחילק, כ-200 תלמידי חכמים על כל 1,000 בעלי-בתים. אך גם בעלי-הבתים אינם עמי-ארצות חלילה, אלא כאלו שתורתם אינה אומנותם. וגם בהם נאמר שעשו תורתם קבע לפי אפשרויותיהם, ואילו מלאכתם - עראי.

ואפשר אפוא לבאר בשתי דרכים:

א. מצוות תלמוד תורה חלה על כל אחד ואחד לפי יכולתו.

ב. למצוות תלמוד תורה יש שתי רמות: רמה אישית, בה כל אחד ואחד חייב ללמוד לפחות פרק אחד בשחרית ופרק אחד בערבית; ורמה ציבורית, שיהיו תלמידי חכמים בישראל שחובתם ללמוד יומם ולילה ללא הפוגה.

ולפי ההסבר השני יש להבין את המושג "ביטול תורה" במשמעות חדשה: שמי שמסוגל ללמוד תורה בהתמדה, מוטלת עליו אחריות ציבורית לכך שהתורה תילמד בישראל. כשאדם כזה מבטל מלימודו, הוא מבטל תורה מישראל; כי באותה שעה נלמדת התורה פחות, וגם יכולתו ללמד אח"כ אחרים עלולה להיפגם ע"י כך. ונמצא שע"י ביטול התורה שלו מתמעטת התורה חלילה בישראל, וזהו ביטול קדושתם של ישראל. כי "אורייתא וישאל חד הוא", ו"אין אומתנו אומה אלא בתורתיה".

ח. יישוב הסתירות בדעת ר' ישמעאל ורשב"י

ובזה נבוא ליישב את הסתירות שבדברי ר' ישמעאל ור' שמעון בר יוחאי. שניהם מודים להנחה שהנחנו, שמצוות השקידה וההתמדה בתורה היא מצוה ציבורית, ומשמעותה היא שהתורה תילמד בישראל ללא הפסק ע"י גדולי ישראל, שירבו ככל האפשר; אך אין זו חובה אישית. האדם יכול לצאת ידי חובתו האישית גם ע"י לימוד בחלק מהיום, וא"כ הוא יכול לעסוק בפרנסתו ולאסוף את דגנו במועדו. ואין בכך משום ביטול תורה, כי זהו גדר המצוה: ללמוד בכל זמן פנוי שיש לו, לפי יכולתו. מיהו דבר שאינו הכרחי, כגון חכמת יווגית, אסור משום ביטול תורה³.

2. ועי' חז"א (ח"מ ב"ב ס' ה' ס"ק י"ח) שכתב שאין בני העיר חייבים לסלק את המס המוטל על תלמידי חכמים ביותר מחומש נכסיהם, כמו בשאר המצוות. ומעניינת ההתאמה שבין ה"חומש" במספר תלמידי החכמים לעומת אחרים, לבין ה"חומש" שבעה"ב צריכים לשלם מס עבור תלמידי החכמים שבעירם. ועי' לקמן (ס' צ"ו אות ה').

3. זכמה יווגית, לפי רוב הראשונים, אינה לשון ומדעים נחוצים, אלא מיני רמיזות: עי' רש"י (מנחות ס"ד ע"ב ד"ה חכמת יווגית), שטמ"ק (ב"ק פ"ג ע"א ד"ה חכמת) בשם גאון, רמב"ם (בפיח"מ, סוטה פ"ט מ"ד). ועי' מהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התורה פרק י"ד ד"ה וידבר).

ועפ"י זה מיושבת הסתירה בדברי ר' ישמעאל: בסוגיא בברכות הוא עוסק בפרנסה נחוצה, ובסוגיא במנחות - בדבר שאינו נחוץ.

גם רשב"י מודה בעיקרון לר' ישמעאל, שלא כל אדם צריך ללמוד תורה במשך כל היום וכל הלילה, ובמה שאמר שאדם צריך להקדיש את כל זמנו לתורה, כוונתו היא למי שמסוגל להתמסר ללימוד תורה, ולכן מוטלת עליו האחריות הציבורית לכך שהתורה תילמד כל הזמן. אמנם כשהוא עוסק בפרנסתו אין זה ביטול תורה מצידו; אך מבחינת הציבור יש כאן ביטול תורה, כי סוף-סוף התורה לא נלמדת באותה שעה. וידוע ש"אונס רחמנא פטריה", היינו את האדם האנוס; אך "אונסא כמאן דעביד" - לא אמרינן. ובמקום שצריך תועלת לאחרים - סוף-סוף התועלת לא הושגה. ועי' אתונן דאורייתא כלל י"ג.

וא"כ בזה נחלקו רשב"י ור' ישמעאל: רשב"י סובר שהעיסוק בפרנסה הוא לכל היותר בגדר "דחוייה", ולכן מן הראוי שלא להתעסק בפרנסה, ולסמוך על הנס. אך ר' ישמעאל סובר, שמכיון שהתורה לא חייבה גם תלמיד-חכם שתורתו אומנותו להימנע מעיסוק בפרנסתו, עיסוק זה הוא בגדר "הותרה", ומותר לו לכתחילה לאסוף את דגנו במועדו. ואולי לזה נתכוון ר' יהודה החסיד בתירוצו השני (הובא לעיל אות א') יעו"ש. מיהו גם רשב"י מודה שמי שאינו בר-הכי פטור מאחריות זו, ודי לו בקריאת שמע שחרית וערבית, כפי שאמר במסכת מנחות.

ט. יישוב פסקי הרמב"ם

עפ"י זה נראה אולי ליישב סתירה שיש לכאורה בדברי הרמב"ם. לעיל (אות ג') הבאנו את דברי מו"ר הגר"י אריאלי (ב"עינים למשפט") הוא דייק מלשון הרמב"ם שהמצוה לעשות תורתו קבע ומלאכתו עראי כדעת ר' יוסי בסוגיא במנחות (צ"ט ע"ב) ומהגמ' שם משמע שר' יוסי דורש את המילה "תמיד" האמורה בלחם הפנים, שאין משמעותה: ללא הפסק כלל; אלא אפילו סילק את הישנה שחרית וסידר את החדשה ערבית, אין בכך כלום. ואילו הרמב"ם פסק בהל' תמידין ומוספין (פ"ה ה"ד) שלא כר' יוסי. ואלו דבריו:

אלו מושכין ואלו מניחין. וטפחו של זה בתוך טפחו של זה, שנאמר: "לפני תמיד".

ונמצא שדברי הרמב"ם סותרים את עצמם! אך לפי הנאמר לעיל הדבר מבואר. אכן החלק הציבורי של המצוה, אין לו הפסק יומם ולילה, וכמו שכתב הרמב"ם בהל' תלמוד תורה (פ"ג ה"ו). וזוהי כוונת הפסוק ביהושע (א' ח') "והגית בו יומם ולילה". ליהושע - זה שקיבל תורה ממש והיה אחראי למסור אותה הלאה לזקנים - היתה חובה להגות בתורה יומם ולילה. ור' אמי - שאמר במנחות (שם):

מדבריו של ר' יוסי נלמוד: אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית - קיים מצוות "לא ימוש ספר התורה הזה מפיך".

- אין כוונתו לומר שרבנן חולקים בהכרח על ר' יוסי. הוא רק אמר שמדברי ר' יוסי ניתן ללמוד את הדבר במפורש; אך גם רבנן מודים לו שאפשר לפרש את הפסוק הזה על לימוד של פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית למי שאינו יכול יותר. אמנם ליהושע בוודאי כוונת הפסוק היא ללימוד יומם ולילה ללא הפסק, עד כמה שיכולתו מגעת; עיי' מגילה ג' ע"א, שם נאמר שהמלאך בא להורגו על כך שביטלו תורה בלילה בזמן המלחמה ביריחו; אך כאשר מדובר במי שאינו בר-הכי, הפסוק מתכוון גם למינימום של שחרית וערבית, והדברים עדיין צ"ע.

י. הכרעת הפוסקים

נאמר במסכת נדרים (ח' ע"א):

אמר רב גידל אמר רב: האומר, אשכים ואשנה פרק זה... נדר גדול נדר לא-להי ישראל. והלא מושבע ועומד מהר סיני הוא, ואין שבועה חלה על שבועה!... הא קמ"ל. כיון דאי בעי פטר נפשיה בקריאת שמע שחרית וערבית, משום הכי חייל שבועה עליה.

וכתב הר"ן (ד"ה הא):

מסתברא לי דלאו דווקא דבהכי מיפטר, שהרי חייב כל אדם ללמוד תמיד, יום ולילה כפי כוחו, ואמרינן בפ"ק דקידושין (ל' ע"א): "ת"ר, ושננתם - שיהו דברי תורה מחוודדין בפ"ד..." אלא מכאן נראה לי ראייה למה שכתבתי בפרק שבועות שתיים בתרא (לר"ף שם זף י' ע"א ד"ה מלקין, ושם זף י"א ע"א בגמ' ד"ה אביא, ובחידושיי לשבועות כ"ג ע"ב ד"ה דמוקם) דכל מידי דאתא מדרשא - אע"פ שהוא מן התורה, כיון דליתיה מפורש בקרא בהדיא - שבועה חלה עליו.

הר"ן חולק כנראה על מה שכתבנו. ואין לומר שהוא מפרש את הסוגיה בתלמיד חכם שתורתו אומנותו, שהוא אסור בביטול תורה. שזאת מנין לגמרא לומר כן ולהקשות "הלא מושבע ועומד מהר סיני", הרי יתכן שרב גידל אמר רב אמר את דבריו לאדם פשוט שאינו מסוגל ללמוד תורה בהתמדה, ומה הקושיא? ומכאן שגם אדם פשוט חייב ללמוד תורה ללא הפסקה. אלא שחייב זה אינו מפורש בתורה אלא נלמד מדרשה.

אך מדברי התוס' (ד"ה האומר) והרא"ש (ד"ה והלא) משמע שאין חובה ללמוד תורה יותר מאשר קריאת שמע שחרית וערבית, וכל תוספת לימוד היא רשות, ולכן שבועה חלה עליו.

וכתב הרמ"א (י"ד סי' רמ"ו סעי' א' בהג"ה):

ובשעת הדחק, אפילו לא קרא רק קריאת שמע שחרית וערבית - "לא ימוש מפ"ד קרינ ביה.

וכתב הגר"א (ס"ק ו'):

כ"ר יוחנן שם (מנחות צ"ט ע"ב) ובנדרים (ח' ע"א). ואין דעת הר"ן כן שם. ונ"ל דס"ל דסוגיין הוא כ"ר יוסי במתניחין, כמו שנאמר שם (מנחות צ"ט ע"ב): "מדבריו" וכו'.

והנראה לענ"ד בכוונת דבריו, שאמנם מהסוגיא בנדרים אין ראייה לכך שאדם יוצא ידי חובתו בקריאת שמע שחרית וערבית. שהרי אפשר לפרשה כדעת הר"ן, שהסיבה ששבועה לא חלה היא בגלל שאין הדבר מפורש בתורה. אך מהסוגיא במנחות יש להוכיח כן; שהרי מר' יוסי למדו שאדם יוצא ידי חובתו בקריאת שמע שחרית וערבית. אלא שקשה: הרי הרמב"ם (בהלכות תמידין ומוספין) פסק שלא כ"ר יוסי אלא כרבנן. ואולי כוונתו לומר כנ"ל, שמר' יוסי נלמד גם לרבנן, ועל הדרך שכתבנו לעיל, שרק מי שאינו מסוגל ללמוד כל היום יוצא ידי חובתו בקריאת שמע בשחרית וערבית, אך מי שמסוגל חייב ללמוד תמיד ללא הפסקה.

נמצא שהר"ן מפרש שר' יוסי ורבנן נחלקו בשאלה זו, והלכה כרבנן. אך פוסקים אחרים - הרמב"ם, התוס' והרא"ש בנדרים, וכן הרמ"א (לדעת הגר"א) - סוברים שאין מחלוקת בדבר בין ר' יוסי לרבנן, כי המצוה מתחלקת לשני חלקים: החלק האישי ניתן לקיום בקריאת שמע שחרית וערבית; אך החלק הציבורי מחייב שהתורה תילמד בישראל יומם ולילה, ללא הפוגות, ו"אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי" (ירמיהו ל"ג נ"ה). ועיין נפש החיים (שער ד' פרק י"א).

יא. אמצעי ותכלית בלימוד התורה

לעיל (אות ו') הסברנו את האפשרות לשותפות כדוגמת יששכר וזבולון. לאור הבנה זו נראה לומר שגם באדם עצמו יש עתים שהוא בחינת "יששכר" ויש עתים שהוא בחינת "זבולון". כאשר אדם עוסק למשל בצרכי גופו ובפרנסתו - הוא בבחינת "זבולון"; וכשהוא עוסק בתורה - הוא בבחינת "יששכר". וכשם שזבולון, המפרנס את יששכר, יש לו חלק בתורתו של אחיו, כי הוא זה שאיפשר לו אח"כ ללמוד, כך גם באדם עצמו, העיסוק בצרכי גופו ופרנסתו הוא זה שאיפשר לו אח"כ ללמוד תורה; ונמצא שהעיסוק ההוא, אף הוא תורה.

ומצינו דוגמא לכך, שהעיסוק בהכשר מצוה נחשב למצוה, כאשר המצוה היא בחפצא ולא בגברא. בתוס' ר"ד (קידושין כ"ט ע"א, ד"ה איה) בקשר למצוות מילה. הראשונים הקשו שם, מדוע הגמ' מביאה פסוק מיוחד לפטור אשה מלמול את בנה, הרי בלאו הכי היא פטורה משום שזו מצוות עשה שהזמן גרמא (שהרי מצוותה רק ביום ולא בלילה)? ותירץ הר"ד:

דקבוע הזמן, לבן הנימול, אבל האב, שציווהו הבורא להתעסק במילת בנו - העסק ההוא אין לו זמן, שבין ביום ובין בלילה ירחיק ויכין צרכי מילת בנו. ועל"ש בריטב"א (ד"ה ואיהי) שתירץ שהמצוה היא על הבן שיהיה נימול ולא על האב שימול. ונראה שהר"ד בונה את יסודו על בסיס הנחת הריטב"א (ועיין מקנה, שייחס את תירוצו של הר"ד לרמב"ן ולריטב"א).

ובזה תובן היטב סברת התוס' (ברכות י"א ע"ב ד"ה שכבר), שהקשו:

ונשאל להרב ר' יצחק: כגון אנו, שאין אנו לומדין מיד לאחר תפילת השחר, שאנו טרודין והולכים כך בלא לימוד עד אמצע היום או יותר, אמאי אין אנו מברכין ברכת התורה פעם אחת כשאנו מתחילין ללמוד?

ותירצו בין היתר:

ר"ל דשאני תורה, שאינו מייאש דעתו, דכל שעה אדם מחוייב ללמוד, דכתיב "והגית בו יומם ולילה", והוי כמו יושב (ולומד) כל היום בלא הפסק.

והדברים תמוהים לכאורה: מה בכך שהוא מחוייב ללמוד תורה כל היום, סוף-סוף הוא לא למד אלא עסק בדברים אחרים? ומאי שנא מאדם המעוניין לשבת בסוכה כל היום, אך נאלץ לצאת ממנה לצרכים שונים? האם כשחוזר אינו מברך שוב על הסוכה? אך לדברינו הדברים מאירים; תורה שאני, שגם ההכנות ללימוד תורה, חלק מהתורה הן, ובלי הכנות אלו לא יכלה התורה להילמד. ומכיון שהתורה חייבה את האדם ללמוד כל היום, והניחה מראש שאם לא תימצא לו פרנסה יצטרך לעסוק בפרנסתו, א"כ הא גופא הוא חלק מהמצוה. ולא דמי למילה, שהאב מברך רק בשעת המילה ולא בשעת ההכנות. במילה לא תמיד יש בהכרח הכנות למצוה. אם הכל מוכן למילה, האב חייב למול את בנו מיד כשהגיע זמנו. מה שאין כן בתורה, לא יימלט מצב שבו האדם לא יעסוק בהכנות. ואפילו רשב"י היה צריך לאכול פירות מעץ החרוב, לשתות מים מן המעיין ולישון קימעה. שהרי כך יצר ה' את האדם, ועל דעת כן נתן לו את התורה וחייבו ללמוד יומם ולילה, כשההכנות לתורה הן חלק מהתורה.

וידידי הרב משה שלזינגר הראה לי מה שכתב בזה מרן החפץ חיים (שם עולם פרק ה') בשם התולדות יהושע. החפץ חיים מתייחס שם לדברי המשנה (אבות פ"ד מ"ז):
ואם בטלת מן התורה יש לך בטלים הרבה כנגדך.

ועל כך כתב החפץ חיים, שאם עסקת בתורה בשעות הפנאי, יש לך שכר גם על הפעולות האחרות שעשית, ובהן היית בטל מתורה. וזאת משום שהתברר שכל מה שעשית היה לשם לימוד התורה. אך אם ביטלת תורה בשעות הפנאי שלך, התברר למפרע שטרודתך לא היו לשם תורה, ואז ידונו אותך כמבטל תורה באותם זמנים. וזוהי כוונת המשנה: אם ביטלת מן התורה (בשעות הפנאי) - יש לך בטלים הרבה כנגדך (פורעים ממך גם את יתר הזמן שביטלת מן התורה). ודברי פי חכם חן.

יב. ערך הפרט בלימוד התורה

והנה, לעומת האמור עד כה, שמצוות ההתמדה והשקידה בתורה נובעת מהחיוב הציבורי במצוה, מצינו שיש ערך אישי למצוה לגדול בתורה. וכך נאמר בגמרא (פסחים ס"ה ע"ב):
רב ששת, כל תלתין יומין מהדר ליה תלמודיה ותלי וקאי בעיברא דדשא ואמור: חדאי נפשאי; לך קראי, לך תנאי.

והקשתה הגמ' מדברי ר' אלעזר, שאמר: "אלמלא תורה לא נתקיימו שמים וארץ" (ור"ל שהמצוה אינה לצורך האדם אלא לצורך העולם!) ותירצה:

מעיקרא, כי עביד איניש אדעתיה דנפשיה קא עביד.

ופירש הר"ח:

עיקר מיהת כי עביד איניש, לנפשיה עביד.

וא"כ משמע שאע"פ שיש תועלת לציבור ולעולם בלימוד התורה של היחיד, עיקר הלימוד הוא לצורך היחיד ולא לצורך הציבור.

כמו כן יש להוכיח את זכותו של היחיד על התורה שלמד, מהגמרא בקידושין (ל"ב ע"א-ע"ב):
אפילו הרב שמחל על כבודו - כבודו מחול... דכתיב: "וכי אם בתורת ה' חפצו" ובתורתו יהגה
יוזם וזילה".

ומכאן ש"תורה דיליה היא" והנראה לענ"ד לומר בזה, שהאמת היא כמו שהוכחנו לעיל
שהתגדלות בתורה היא צורך הכללי. אלא שכל פרט ופרט נתברך בכישרון מיוחד שבאמצעותו
תתגלה התורה בפני אישי המיוחד רק לו. וזהו צורך הציבור, שהתורה תתגלה בדרכים שונות
ומגוונות עפ"י דרכו ואישיותו של כל תלמיד-חכם. ואל יאמר אדם: יש כבר די תלמידי חכמים
בישראל, ואין צורך שגם אני אגדל בתורה. לא היא. כי לא רק גידול כמותי של תלמידי חכמים
בישראל מעלה את הרמה הרוחנית, אלא גם הרב-גוניות של הכשרונות השונים, שכל אחד מגלה
פנים אחרות בתורה בסגנונו הוא. ונמצא שאכן כל אחד לומד למענו כביכול, בהתאם לכישרונו
ונטייתו. רק כך הוא מרגיש מחוייבות אישית ושייכות אישית משלו להתמסר לתורה ולגדול בה.
אולם הא גופא: הסגנון האישי - בו נתברך כל אחד ואחד - לשם כך נוצר, כדי שהתורה תתגלה
במספר גדול ככל האפשר של גוונים וצורות. א"כ הצורך הפרטי הוא בסופו של דבר צורך הכללי.
ולזה התכוון רב ששת באומרו: "לך קראי לך תנאי". שהוא לומד לעצמו, לשם התפתחותו האישית,
והא גופא הוא לשם קיום השמים והארץ.

לכן התורה היא קניינו האישי של כל תלמיד חכם. כי אכן דרך הלימוד, ההבנה והסגנון הם
אישיים ואופייניים לו בלבד, ולכן זכותו היא למחול על כבודו.

ועיין תניא (פרק ל"ה-ל"ו) שכתב שמצד אחד התורה בטלה לעומת ה', ומאידיך - טל תורה מחייהו, את האדם, שלא
יתבטל במציאותו לפני ה'. יש א"כ שני כוחות המנוגדים לכאורה זה לזה. מצד אחד לימוד התורה מבטל את עצמיותו
הפרטית של האדם; ומאידיך, טל התורה שומר על עצמיותו של כל אחד ואחד. ועל זה אנו מתפללים: "ותן חלקנו
בתורתך" - שלכל אחד מאתנו יהיה חלק משלו בתורה.

ג. נוסח ברכת התורה

נחלקו הפוסקים בנוסח ברכת התורה: נוסחת הר"ף (ברכות ה' ע"ב), הרמב"ם (הל' תפילה פ"ז ה"י)
והשו"ע (אר"ח סי' מ"ז סעי' ה') היא: "על דברי תורה". אך נוסח אשכנז (מובא ברא"ש ברכות פ"א סי' י"ג)
הוא: "לעסוק בדברי תורה".

וייתכן לומר שבזה נחלקו: הרמב"ם (הל' ברכות פ' א' ה"א) פסק שכל מצוה המתקיימת ע"י אחרים
מברכים ב"על" המצוה, וכשמקיימה בעצמו מברך "לעשות" את המצוה. ולפי שמצוות תלמוד תורה
אינה מצוה פרטית אלא מצוה ציבורית הנעשית בשליחות כלל ישראל, לכן סובר הרמב"ם
שמברכים ב"על". ואילו האשכנזים מברכים "לעסוק", כי לשיטתם המצוה היא אישית ולא ציבורית.
מיהו יש לומר שגם האשכנזים מודים בעיקרון לרמב"ם שהמצוה היא ציבורית, אך כאמור לעיל
(אות י"ב) יש לכל אחד יחס אישי לתורתו, והוא לומד ומבין אותה לפי נטייתו האישית ולפי יוזמתו
האישית. לכן לדעתם יש לברך "לעסוק". אך הרמב"ם סובר שמכיון שסוף סוף מטרת המצוה היא
ציבורית, לכן יש לברך ב"על".

עוד יש לומר, שהרמב"ם הולך לשיטתו, כמו שכתבנו, שכל מצוה שאדם מקיימה לאחרים מברך
ב"על". והרי מצוות תלמוד תורה, עיקרה לאחרים; וכמו שהוכחנו לעיל (אות ד') מלשון הרמב"ם
בתחילת הל' תלמוד תורה (פ"א ה"א-ה"ב) שהמצוה היא ללמד תורה לאחרים, ואף הוא עצמו בכלל
המצוה ללמד תורה.

וכן מצינו לרמב"ם (הל' מגילה פ"א ה"ג) שכתב שמברכים בקריאת המגילה "על מקרא מגילה" אע"פ שכל אחד מחוייב
לשמוע מגילה, אך לכתחילה המצוה בפרסומי ניסא דווקא. וכ"כ המגדל עוז (הל' ברכות פ"א ה"ט) לענין ברכת אכילת
פסח, מצה ומרור, שמברכים "על", כיון שלכתחילה המצוה היא בחבורה דווקא.

והרא"ש (ברכות פ"א סי' י"ג), זסובר שברכת התורה היא "לעסוק" - הולך ג"כ לשיטתו, שהרי כתב
בפסחים (פ"א סי' י') בשם ר"ת שעל מצוה שיש לה שיהוי מברכין ב-ל' ועל מצוה שאין לה שיהוי
מברכין ב"על". ולכן על טבילה, נטילת ידים, מגילה, מצה ותרומ"מ מברכין "על", שמשמעותו לשעבר,
כי המצוה מתקיימת בשעת מעשה ללא שיהוי והמשך לזמן נוסף. אך על תפילין, סוכה, ציצית,

חנוכה ושופר מברכין ב-ל', כי מצוות אלו נמשכות גם לאחר קיומן. ולפי זה יש לומר שלדעת הרא"ש מצוות תלמוד תורה מתקיימת לאורך זמן, ונמשכת והולכת כל היום וכל הלילה, ולכן מברכין "לעסוק".

יד. שייכותה של אשה לתורה

בשו"ע (א"ח סי' מ"ז סעי' י"ד) נפסק להלכה שאשה מברכת ברכת התורה. והקשה הגר"א (ד"ה נשים): הרי נשים פטורות מתלמוד תורה, שנאמר "ולמדתם אותם את בניכם" - ולא את בנותיכם (קידושין כ"ט ע"ב) וכיצד יכולה לברך "וציונו"? ותשובתו היא, שאשה יכולה לברך גם על מצוות עשה שהזמן גרמן, שאינה חייבת בהן. אולם הדבר תמוה, שהרי לדעת מרן המחבר (א"ח סי' תקפ"ט סעי' ו') אשה אינה רשאית לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן, ואילו כאן הוא עצמו פסק שאשה מברכת ברכת התורה!

המג"א (סי' מ"ז ס"ק י"ד) זירץ שאשה חייבת ללמוד את הדינים שהיא מקיימת, והיא מברכת על לימוד זה. וקשה: שהרי באשה, שאינה חייבת במצוות תלמוד תורה, לימוד ההלכות אינו מצוה אלא הכשר מצוה בלבד, ועל הכשר מצוה אין מברכין! ועין שו"ת בית הלוי (ה"א סי' ו' אות א') שהוכיח מכמה מקומות בש"ס שאשה אינה נחשבת כמי שמקיימת מצוות תלמוד תורה. ומשמע מדבריו שהדברים אמורים אפילו באותן הלכות שהיא צריכה לדעת, כי זו לא מצוה אלא הכשר מצוה.

והגר"ז (הל' ברכות) כתב בשם אביו הגר"ח מבריסק, שאמנם נשים פטורות ממצוות תלמוד תורה, אך אינן מופקעות מעצם ה"חפצא" של תלמוד תורה. ולכן לימודן הוא בכלל מצוות תלמוד תורה. וברכת התורה, לדעתו, אינה על מצוות הלימוד על עצם ה"חפצא" של לימוד התורה. והדברים סתומים וחתומים לכאורה.

ולפי דבריו הדברים מיושבים היטב. אמנם אשה פטורה מחיוב אישי ללמוד תורה מצד מצוות ה"גברא" שבדבר. אך בהיותה חלק מהציבור אין היא פטורה מחובת ה"חפצא" שהתורה תילמד בישראל. וכשהיא מסייעת ללימוד התורה בישראל, היא מקיימת את המצוה הציבורית, כמו זבולון המסייע לישראל. ולזה נתכוון רבינא (סוטה כ"א ע"א) כאשר הוא בא לתרץ את קושיית הגמרא שם, שמכיון שנשים פטורות מתלמוד תורה, כיצד יכולה זכות התורה לעכב לה את הפורענות. ותירוצו של רבינא הוא:

נהי דפקודי לא מיפקדא, באגרא דמקריין ומתניין בנייהו, ונטרן להו לגברייהו עד דאתו מבי מדרשא, מי לא פלגאן בהדייהו!?

וכך נפסק להלכה (רמב"ם הל' סוטה פ"ג ה"כ) שיש לאשה זכות של תורה. נמצא איפוא שהסיוע, שהאשה מסייעת לבעלה ובניה ללמוד תורה, מזכה אותה במצוות תלמוד תורה, כי היא שותפה לכן שהתורה תילמד בישראל. ולכן היא מברכת את ברכת התורה. ואולי לזה התכוון הגר"ז בשם הגר"ח.

אלא שהדבר תלוי בנוסח הברכה: לפי נוסח המחבר, "על דברי תורה" - ניחא, שאף שהאשה אינה מצווה בעצמה, היא מברכת על דברי התורה הנלמדים בישראל. אך לפי נוסח אשכנז, "לעסוק בדברי תורה" - קשה, שהרי אשה אינה מצווה לעסוק בתורה בעצמה. אולם הדברים מתבארים כמין "חומר": לשיטת המחבר, שאשה אינה יכולה לברך על מצוה שאינה חייבת בה, כגון מצוה שהזמן גרמן, היא מברכת "על דברי תורה", על ה"חפצא" של התורה, ולא על חיובה האישי. ולנוסח אשכנז, שהיא מברכת "לעסוק" - אכן שיטת הרמ"א (א"ח סי' תקפ"ט סעי' ו' בהג"ה) היא, שאשה יכולה לברך גם על מצוה שאינה חייבת בה.

המג"א (סי' קפ"ז ס"ק ג') הוכיח שנשים שייכות ללימוד תורה מהפסוק (שמות י"ט ג') "כה תאמרו לבית יעקב" - אלו הנשים (עי' רש"י שם) ועמד על כך שאעפ"כ, נשים אינן חייבות להזכיר תורה בברכת המזון, והן חייבות בברכת המזון רק מספק. ולכאורה יש סתירה בין הדברים! ולפי הנאמר לעיל הדבר מיושב: אמנם הקב"ה, כשבא לתת תורה לישראל, פנה קודם אל הנשים, כדי שהן תסייענה ללימוד התורה בישראל. אולם הן לא נתחייבו באופן אישי ללמוד תורה, ולכן אינן חייבות להזכיר

תורה בברכת המזון, שהרי שם נאמר "על תורתך שלימדנו", כלומר, התורה שאנו לומדים באופן אישי.

נמצא איפוא שאשה, כחלק מהציבור, חייבת לסייע ללימוד התורה בישראל, אולם אינה מחויבת אישית בלימוד, ואף לא באותה מצוה רשותית של ההתגדלות בתורה למען הציבור. חיובה הוא בחלק הציבורי מבחינת ה"חפצא" שבו, שירבו תלמידי חכמים בישראל, ולא מבחינת חובת ה"גברא", לגדול בעצמה בתורה למען הציבור. ולכן נאמר (הגיגה ג' ע"א) ביחס למצוות "הקהל": אמר ר' אלעזר בן עזריה: אם אנשים באים ללמוד, נשים - לשמוע.

כלומר, שהנשים באות להשתתף עם הציבור בלימוד התורה, אך לא כחובה אישית ללמוד בעצמן.

טו. שותפות האשה בלימוד של בעלה

במסכת כתובות (ס"ב ע"א): חלקו רב ור' יוחנן בשאלה, כמה זמן יכול תלמיד חכם לפרוש מאשתו כדי ללמוד תורה:

אמר רב: חודש כאן (בבית המדרש) וחודש בבית, שנאמר: דברי הימים א' כ"ז א', בעבודות לצרכי מלכות זר: "לכל דבר המחלקות הבאה והיוצאת, חודש בחודש לכל חודשי השנה". ור' יוחנן אמר: חודש כאן (בבית המדרש) ושנים בביתו, שנאמר (מלכים א', ה' כ"ח, בקשר לבנין בית המקדש ע"י שלמה): "חודש יהיו בלבנון, שנים חודשים בביתו"...

ור' יוחנן, מאי טעמא לא אמר מההיא (דרב) - שאני התם דאית ליה הרווחה.

ופירש רש"י (ד"ה שאני התם):

שהיו נהנים מבית המלך, ואיכא רוח ביתא. ולפיכך מקבלת עליה שיהיה בבית המלך חודש אחד משני חודשים. שכיון שיש לו שכר, יש לה מזונות מרווחין ותכשיטיין. אבל תלמוד תורה - מצוה דיליה היא.

כלומר, שאין לאשה תועלת מלימודו של בעלה כמו שיש לה מעבודתו בבית המלך. ולפי מה שכתבנו לעיל, קשה: הרי גם לאשה יש חלק בתורתו של בעלה, ויש לה שכר על כך, כמו שהוכחנו מסוטה. וכן נאמר בכתובות (ס"ט):

אלו נשותיהן של תלמידי חכמים, שמנדדות שינה מעיניהן בעוה"ז ובאות לחיי העוה"ב.

א"כ איך ניתן להבין את דברי ר' יוחנן? אמנם אפשר לחלק בין תועלת ממונית לתועלת רוחנית. ודוחק. והנראה לומר בזה, שרש"י, לשיטתו, פירש שם (ד"ה אורחא) שהמדובר במי שאינו יוצא בעידודה וברצונה הגמור של אשתו. שהרי בהסכמתה, נאמר שם בגמרא שיכול לצאת לזמן רב יותר, אפילו שנים עשרה שנה, כר' עקיבא ואחרים. אלא המדובר במי שמפתה את אשתו שתסכים לכך (ע"ש בתור"ה אלא) וכשהאשה אינה מדרבנת את בעלה מיוזמתה אלא רק מסכימה לדרישתו, יש לחלק בין יציאה לבית המלך לבין יציאה לבית המדרש. שכשם שהבעל עצמו אינו חייב מצד עצמו להיות תלמיד חכם גדול, אא"כ נדבה אותו רוחו, ויש לו אחריות ציבורית לכלל ישראל; כך גם אשתו, רק אם נדבה אותה רוחה לסייע לבעלה לגדול בתורה יש לה זכות, אך אין היא חייבת בכך. וזו לשון הרמב"ם בהל' תלמוד תורה (פ"ג ה"ו): "מי שנשא לבו לקיים מצוה זו כראוי ולהיות מוכתר בכתר תורה" ומכיון שהמדובר שם באשה שהסכימה רק בדיעבד ללימודו של בעלה, לכן תורתו דיליה ולא דילה.

ויפה למד ר' יוחנן ממצוות בניין בית המקדש. גם שם המצוה היא ציבורית ולא אישית, והיא מבוססת על התנדבות של כל אחד ואחד ככל אשר ידבנו ליבו. וגם שם, בעל שהתנדב לבנין בית המקדש ללא רצונה הגמור של אשתו - מצוותו דיליה ולא דילה. אלא שאם יש לה תועלת ממונית, היא מסכימה בדיעבד לכך, אך לא נוח לה במצוותו של בעלה אלא בתועלתה שלה.

סיכום

נמצינו למדים איפוא שמצוות תלמוד תורה יש לה שני חלקים: חלק אישי, אותו ניתן לקיים בקריאת שמע שחרית וערבית; וחלק ציבורי, שהתורה תילמד בישראל ויהיו בהם תלמידי חכמים

גדולים ורבים ככל האפשר. חלק זה - אין לו שיעור, וכל רגע ורגע שאדם לומד, הוא מקיים בכך את עם ישראל ואת העולם כולו.

והדרגות שבינתיים, אין להן שיעור. כל אחד מישראל שיכול לנצל את זמנו ללימוד תורה, חייב להיות חלק מעם ישראל הגדל בתורה, ואינו יכול לומר: די לי בקריאת שמע שחרית וערבית. אלא כשם שהוא חייב לדאוג שתילמד תורה בישראל, כך הוא חייב לקיים זאת ראשית כל בעצמו. וככל שהתורה נלמדת בהמון רב יותר, כך מתגדל שמו של ה' בעמו ומתקדש בעולמו.

טז. תלמוד ומעשה (א) - תלמוד תורה וכיבוד אב ואם

נאמר במסכת מגילה (ט"ז ע"ב):

אמר רבה, אמר ר' שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם. שכל אותן שנים שהיה יעקב אבינו בבית עבר, לא נענש.

וקשה, הרי מצוות תלמוד תורה נדחית מפני כל מצוה שאי אפשר לקיימה על ידי אחרים, כמבואר במסכת מ"ק (ט' ע"ב)!

ויש לומר שגם מצוות כיבוד אב ואם נדחית מפני כל מצוה שאי אפשר לקיימה על ידי אחרים (עיי' קידושין ל"ב ע"א) ודוחה רק מצוה שאפשר לקיימה על ידי אחרים. והטעם לכך הוא מפני שגם האב וגם הבן חייבים בכבודו יתברך.

ונמצא ששתי מצוות אלו שקולות הן לכאורה. שתיהן נדחות מפני כל מצוה שאי אפשר לקיימה בידי אחרים, ורק מצוה שאפשר לקיימה בידי אחרים נדחית מפניהן. והשאלה היא איזו מהן דוחה את חברתה. ועל זה חידשה הגמרא במגילה שמצוות תלמוד תורה דוחה כיבוד אב ואם. וכן פסק הרמב"ם (הל' ממרים פ"ו ה"ג), ועיי' מאירי (מ"ק שם ד"ה אעפ"י) שהביא שתי דעות בענין:

א. דעת הראב"ד (מובאת במאירי שם) היא שתלמוד תורה אינו עדיף מכיבוד אב ואם. אדרבא, כיבוד אב ואם עדיף, שהרי כל מטרתה של מצוות תלמוד תורה היא קיום המצוות. והחידוש הוא בכך שלמרות קולתה היחסית של מצוות תלמוד תורה, היא דוחה מצוה שאפשר לקיימה בידי אחרים.

ולדבריו צריך ליישב את דברי הגמרא במגילה, האומרת שתלמוד תורה גדול מכיבוד אב ואם; וכוונת הגמ' לומר שיעקב אבינו לא ביטל מצוות כיבוד אב ואם באופן ישיר בגלל תלמוד תורה, אלא שבגלל היותו בבית שם ועבר י"ד שנה, לא יכול היה לקיים את מצוות כיבוד אב ואם, ורק באופן כזה עדיפה מצוות תלמוד תורה מכיבוד אב ואם.

ב. דעת "גדולי הדורות" (מובאת במאירי שם) היא, שמצוות תלמוד תורה עדיפה מכיבוד אב ואם, אלא שמצוות כיבוד אב ואם היא מצוה עוברת. והחידוש בתלמוד תורה הוא להיפך, שלמרות חומרתה של מצוות תלמוד תורה, היא נדחית מפני מצוה שאי אפשר לקיימה בידי אחרים. ונמצא לפי "גדולי הדורות", שאם אביו צריך אותו מיד, עליו לבטל תלמוד תורה בשבילו; אך אם אינו צריך אותו מיד, אינו צריך לבטל תלמוד תורה בשבילו, ובזה תלמוד תורה עדיף מכבוד אב ואם. אמנם שבדרך כלל "גדולי הדורות" במאירי הוא הרמב"ן, אך כאן אי אפשר לומר כן, משום שהרמב"ן עצמו, בחידושו לקידושין, דף ל"ב ע"א ד"ה הא, סובר כהראב"ד.

וצריך עיון, אם לדעת הראב"ד חייב לשמוע בקול אביו, אם אומר לו: אל תלך ללמוד במקום פלוני. ונראה שאינו צריך לשמוע לו כמבואר בשו"ע (י"ד סי' ר"מ סעי' כ"ה), משום שאין זה כיבוד. כי אביו לא אומר לו "כבדני", אלא מצוה עליו שלא ללכת. אין כאן סתירה למצוות כיבוד אב ואם אלא למוראם. ובזה יתכן שגם הראב"ד יודה שאין הבן חייב לשמוע בקול אביו, משום "שאתה והוא חייבים בכבודי".

נמצא שאין נפק"מ בין דעת הראב"ד לבין דעת "גדולי הדורות", אלא בגדר מצוות תלמוד תורה: שלדעת הראב"ד, מצוות תלמוד תורה - מכיון שהיא נדחית מפני מצווה מעשית, משום שבלי קיום אין ערך ללימוד - היא גם נדחית מפני מצוות כיבוד אב ואם שאפשר לקיימה ע"י אחרים. ולדעת

"גדולי הדורות", מכיון שמצד עצמותה היא נעלה מכל מצוה אחרת שיש מי שיקיימה או שיש זמן אחר לקיימה, ובכל רגע ורגע שלומד - הרי הוא מקיים מצוה - לכן היא עדיפה על מצוות כיבוד אב ואם שאפשר לקיימה בידי אחרים. וכך הם דברי הגר"א (שנ"א פאה פ"א מ"א, פירוש הארוך ד"ה ותלמוד). ועיין מהר"ל (אור חדש בסופו), שמה שנאמר שם "גדול תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות" - אינו דין מוחלט, שהרי הצלת נפשות חשובה, ומשום כך באמת מרכזי היה רצוי לרוב אחיו, יעו"ש. (ועי' לקמן סי' צ"ו אות ו') וא"כ הוא הדין לגבי כיבוד אב ואם, יתכן שאין זה דין מוחלט. עוד יש לומר שהראב"ד ו"גדולי הדורות" נחלקו בהבדל שבין כיבוד אב ואם לתלמוד תורה. לשניהם היה קשה, שלכאורה גם בכיבוד אב ואם וגם בתלמוד תורה יש אותו דין, שמצוה שאפשר לקיימה בידי אחרים נדחית מפניהם, ומצוה שאי אפשר לקיימה בידי אחרים, דוחה אותם. אך מדוע נאמר דין זה רק בתלמוד תורה (עי' מ"ק ט' ע"ב) הרי גם בכיבוד אב ואם שייך דין זה? ובזה נחלקו: הראב"ד סובר שבתלמוד תורה, החידוש הוא בכך, שאם יש מצוה שאפשר לקיימה בידי אחרים, היא נדחית מפני תלמוד תורה, למרות קולתה היחסית של מצוות תלמוד תורה לעומת מצוה מעשית. ו"גדולי הדורות" סוברים שהחידוש הוא בכך שמצוה שאי אפשר לקיימה בידי אחרים, דוחה תלמוד תורה למרות חומרתה היחסית.

אך לדעת שניהם מצוות תלמוד תורה נדחית מפני כיבוד אב ואם מפני שאי אפשר לקיימה בידי אחרים. וע"כ מה שנאמר במסכת מגילה "גדול תלמוד תורה יותר מכיבוד אב ואם", שאני, שכן שם מדובר בדחייה עקיפה של המצוה, ע"י כך שיעקב לא היה בבית הוריו אלא בישיבתם של שם ועבר, ונמנעה ממנו ההזדמנות לקיים את מצוות כיבוד אב ואם כהלכתה. ועי' לקמן (סי' ה' אות א"ב).

יז. תלמוד ומעשה (ב) - תלמוד תורה וקריאת מגילה

כתב הרמב"ם (הל' מגילה פ"א ה"א):

וכן מבטלים תלמוד תורה לשמוע מקרא מגילה. קל וחומר לשאר מצוות של תורה, שכולן נדחין מפני קריאת מגילה.

והדברים מוקשים: הרי אדרבה, מצוות תלמוד תורה קלה יותר מכל המצוות שבתורה, שהרי היא נדחית בפני כל מצוה אחרת. ומהו הקל וחומר שלמד הרמב"ם מביטול תורה לביטול מצוות אחרות?

והנה לשון דומה נקט הרמב"ם בהלכות אישות (פ"ו ה"ב):

ואם היה עוסק בתורה וטרוד בה, והיה מתיירא מלישא אשה כדי שלא יטרח במזונות ויבטל מן התורה - הרי זה מותר להתאחד; שהעוסק במצוה פטור מן המצוה, וכל שכן בתלמוד תורה.

ואף כאן קשה, מהו ה"כל שכן", אדרבא מבטלין תורה כדי לקיים מצוה ואין מבטלין מצוה כדי לקיים מצוה אחרת; שכן העוסק במצוה פטור מן המצוה, אך העוסק בתורה אינו פטור מן המצוה? ויש ליישב עפ"י הגמ' במסכת מועד-קטן (ט' ע"א):

כתיב: "פלט מעגל רגלך כי כל דרכיך יכוננו", וכתוב: "אורח חיים פן תפלט" - לא קשיא, כאן במצוה שאפשר לעשותה ע"י אחרים, כאן במצוה שאי אפשר לעשותה ע"י אחרים.

וכן פסק הרמב"ם בהל' תלמוד תורה (פ"ג ה"ד):

היה לפני עשיית מצוה ותלמוד תורה, אם אפשר למצוה להעשות ע"י אחרים - לא יפסיק תלמודו, ואם לאו - יעשה המצוה ויחזור לתלמודו.

וע"כ צריך לומר שהרמב"ם סובר כשיטת התוס' והר"ן שרק מקדימים את מצוות קריאת המגילה למצוות אחרות, אפילו אם הן מהתורה. אך כאשר הבחירה היא קיום מצוה מהתורה או קריאת מגילה - מצוה מהתורה מבטלת קריאת מגילה שהיא מדרבנן או מדברי קבלה. וכן דייק הרא"מ מלשון הרמב"ם בהל' מגילה שכתב לענין מת מצוה "שהפוגע בו קוברו וחילה ואח"כ קורא". משמע שאם אין אפשרות לקרוא את המגילה אחרי קבורת המת, מקרא מגילה קודם, כי קבורת המת לא

תתבטל לגמרי אלא תידחה לזמן אחר. וא"כ מוכח שהרמב"ם נקט בכוונה לשון דחיה, שמצוות התורה נדחות בפני מקרא מגילה, אך לא מתבטלות מפניה (עי' ט"ז סי' תרפ"ז ס"ק ב', מג"א שם ס"ק ד'). ולפי זה נמצא שבאמת מצוות תלמוד תורה אינה נופלת בערכה לעומת מצוות אחרות. אדרבה, "תלמוד תורה כנגד כולם" אלא שזהו גדר מצוות תלמוד תורה, שהלומדה חייב גם לקיימה; ואם אינו מקיימה, אין זו תורה. וכן אמרו חז"ל (יבמות ק"ט ע"ב): "האומר אין לי אלא תורה... אפילו תורה אין לו".

ולכן כשיש לו מצוה שניתן לקיימה ע"י אחרים, או שניתן לקיימה בזמן אחר, אינו חייב להיבטל מלימודו הרגיל. כי העוסק במצוה פטור מן המצוה, וק"ו למצוות לימוד תורה שהיא עולה על כל המצוות. וזהו הק"ו שלמד הרמב"ם בהל' אישות, שאם מותר לדחות נישואין לזמן אחר בגלל עיסוק במצוה, ק"ו שמותר לדחות בגלל לימוד תורה. ובהל' מגילה הק"ו הוא הפוך: אם מותר לבטל תורה בגלל קריאת מגילה, למרות שיש זמן לקרוא מגילה כל היום, ובכל זאת מקדימין מגילה לתלמוד תורה, ק"ו שמקדימין מגילה למצוות אחרות (ועי' לקמן סי' ה' אות א').